

Volkswoede en politieke propaganda

De invloed van pamfletten op het ontstaan van
de lynchpartij op de gebroeders de Witt

Door Job Lameris

Studentnummer: 3231496

Inhoud

1	Inleiding en vraagstelling.....	3
2	De situatie voor en gedurende het rampjaar.....	5
3	Het politieke klimaat	10
4	De verheffing van Willem III en waarom de onrust hierna niet stopte.....	15
5	De moordaanslag	22
6	Epiloog.....	27
7	Conclusie	29
	Literatuurlijst	31

1 Inleiding en vraagstelling

Op 6 mei 2002 wordt Nederland opgeschrikt door een politieke moord. Pim Fortuyn, op dat moment vol in de race om met zijn LPF de grootste partij van Nederland te worden bij de Kamerverkiezingen van dat jaar, wordt na een interview op het mediapark in Hilversum doodgeschoten. Het land is ontzet. Dat dit in een democratie als Nederland zou kunnen gebeuren, niemand hield dat eigenlijk voor mogelijk. Al snel ontstaat er onrust in het hele land. Mensen verzamelen zich op het Binnenhof en protesteren tegen de regering, die niet genoeg gedaan zou hebben om Fortuyn te beschermen. Er kwam een hele discussie op gang over het politieke klimaat en demoniseren van personen. Fortuyn zelf vond dat hij door linkse media werd gedemoniseerd. We kunnen het ons misschien nog wel herinneren, de onzinnige uitspraak dat “de kogel van links kwam”.

Maar dit was niet de eerste politieke moord in Nederland. Op 20 augustus 1672, gedurende het rampjaar waarin Nederland door de Europese grootmacht Frankrijk en nog een aantal landen werd aangevallen, werden de gebroeders de Witt op gruwelijke wijze om het leven gebracht. Ook hier spelen (gedrukte) media een grote rol. Door middel van gedrukte pamfletten probeerden de partijen hun gelijk te halen en de ander zo negatief mogelijk af te beelden. Dit is dan ook waar ik in dit werkstuk naar wil kijken, de pamflettenstroom die gedurende de zomer van 1672 op gang kwam. Mijn onderzoeksvraag luidt als volgt:

Welke invloed oefende de stroom pamfletten uit op het ontstaan van de lynchpartij op de gebroeders De Witt?

Om goed antwoord te kunnen geven op deze vraag zal ik naar een aantal zaken kijken.

In het **tweede** hoofdstuk zal ik een uitgebreide schets geven van de situatie van vlak voor het rampjaar. Hoe lagen de verhoudingen op politiek niveau? Er was al een tijd sprake van een stadhouderloos tijdperk, maar waren de mannen van de ware vrijheid nog steeds zo machtig en welke rol speelde Willem III eigenlijk? De uiteindelijke ondergang van de gebroeders de Witt wordt vooraf gegaan door een serie gebeurtenissen die er toe bijdragen dat hun macht afbrokkelt. Dit wil ik goed in kaart brengen.

Ook kijk ik naar de situatie van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ten opzichte van het buitenland. Hoe lagen de internationale verhoudingen en welke plaats nam de Republiek in. Wat leidde uiteindelijk tot de oorlogen met Engeland, Frankrijk en enkele Duitse staten en had dit wellicht voorkomen kunnen worden?

Vervolgens zal ik in het **derde** hoofdstuk kijken naar het politieke klimaat tijdens het rampjaar. De steun voor de Witt nam snel af. Er waren steeds meer steden die de prins van Oranje een functie wilden geven zodat deze meer invloed zou hebben. Na verloop van tijd werd hij gezien als de enige die de Nederlanden nog kon redden. Maar waarom? Ik zal bekijken wat precies de kritiek was. Ook de daaropvolgende politieke consequenties zal ik bespreken. Voor de kritiek zal ik ook weer gebruik maken van pamfletten. Aan de hand van die pamfletten en literatuur zal ik het politieke klimaat proberen te schetsen.

Dan ga ik in het **vierde** hoofdstuk kijken naar de verheffing van Willem III tot stadhouder. Wat ging daar precies aan vooraf? Wat was de reden dat men tot zo'n toch wel rigoureuze stap overging en wat waren de consequenties voor de mannen van de ware vrijheid? En waarom nam de onrust na de verheffing van Willem niet af, waren er wellicht nog dieper liggende problemen? Deze vragen zal ik bekijken, door ook goed te kijken welke rol de verschenen pamfletten hebben gespeeld bij deze belangrijke stap.

Uiteindelijk kijk ik in het **vijfde** hoofdstuk ook naar de moord zelf, en dan met name naar de dagen ervoor. Want was er uit de vele pamfletten in de zomer van 1672 op te maken dat er zo'n vreselijke gebeurtenis aan zat te komen? Ik zal goed in kaart brengen wat de inhoud van de pamfletten in met name augustus was, en of hier iets uit op te maken was van wat er de 20^e augustus gebeurde.

Dan sluit ik in het **zesde** hoofdstuk af met een epiloog. Want wat voor nasleep heeft de moord gehad? Waren er eventuele politieke consequenties, kreeg de bevolking meer inspraak? En nam alle onrust nu af en kwam de republiek in rustiger vaarwater terecht?

Na al deze vragen beantwoord te hebben zal ik in hoofdstuk **zeven** bij mijn conclusies aankomen.

Om deze vragen zo goed mogelijk te beantwoorden heb ik gebruik gemaakt van verschillende bronnen. Allereerst heb ik uitgebreid onderzoek gedaan in de secundaire literatuur. Als voornaamste primaire bronnen heb ik de pamfletten gebruikt in de catalogus van Knuttel. Hiernaast heb ik ook uitgebreid gebruik gemaakt van de notulen van de Statenvergadering van Holland als ook van een aantal briefwisselingen.

2 De situatie voor en gedurende het rampjaar

De republiek bevond zich in 1672 in zwaar weer. Want niet alleen was zij in oorlog met Frankrijk, Engeland, de Bisschop van Munster en de Aartsbisschop van Keulen, maar ook politiek was er veel onrust. Partijen lagen met elkaar in de clinch en een binnenlandse crisis leek onafwendbaar. Daarom kort een overzicht van de ontstane situatie.

De politieke situatie

De Nederlanden bevonden zich gedurende deze jaren in een stadhouderloos tijdperk. Stadhouder Willem II was in 1650 gestorven en diens zoon Willem werd vlak daarna geboren. De republiek had dus te maken met een situatie waarin er geen stadhouder uit het huis van Oranje aanwezig was, dit met uitzondering van Friesland en Groningen waar het stadhouderschap onder de Nassause tak van de Oranjes viel. Bij het ontbreken van een stadhouder kon Johan de Witt als raadspensionaris van Holland veel macht naar zich toe trekken. Hij kreeg, samen met zijn aanhangers, in feite de politieke macht van de Republiek in handen. Zij werden ook wel de Loevesteinse factie genoemd, vernoemd naar slot Loevestein waar stadhouder Willem II een aantal van zijn politieke tegenstanders onder arrest had geplaatst, waaronder ook de vader van Johan de Witt en zijn broer Cornelis, Jacob de Witt. Maar een benaming die meer voorkwam was die van de mannen van de "ware vrijheid".¹

De Witt was in 1653 Raadspensionaris van Holland geworden en was zo de machtigste man van de Nederlanden. In 1654 was er vrede gesloten met Engeland na de eerste Engelse oorlog, de vrede van Westminster. Hierin was een geheime afspraak gemaakt tussen de provincie Holland en de Engelse leider Cromwell. Deze acte van Seclusie hield in dat Holland, middels de Witt, beloofde Willem III nooit tot stadhouder aan te stellen. Ook zou men er alles aan doen om te verhinderen dat andere provincies dit wel zouden doen. Willem was een kleinzoon van de laatste Engelse koning en daarom was de vrees van Cromwell voor Willem te begrijpen. Het lukte de Witt deze acte door de Staten-Generaal te krijgen, zij het met moeite.²

Wanneer de Engelse monarchie in 1660 hersteld wordt en Karel II op de troon komt verandert hiermee ook de houding van Engeland ten opzichte van de prins van Oranje. Willem is namelijk het neefje van de Engelse koning. Engeland was bang dat de Witt in vergevorderde onderhandelingen was met Frankrijk, dat zijn oog had laten vallen op de Spaanse Nederlanden, en dat stemde de Engelsen meer en meer vijandig ten opzichte van de Republiek. Maar om Willem uit de handen van Karel te krijgen kwam de Witt in april 1666 met een oplossing. Willem werd "kind van staat" en viel nu onder de verantwoordelijkheid van de Republiek.

De Witt moest wel ingrijpen, vooral omdat steeds meer gewesten de jonge prins een positie wilden geven.³ Dit wilde echter niet zeggen dat alle partijen hier blij mee waren, in de laatste plaats Willem zelf. Holland was nu echter verantwoordelijk voor de opvoeding van de jonge Oranjetelg.

¹ A.Th. van Deursen, *1555-1702. De geschiedenis van Nederland. De last van veel geluk* (Amsterdam 2006) 282-288.

² P. Geyl, *Oranje en Stuart. 1641-1672* (Zeist 1963) 99-106.

³ Geyl, *Oranje en Stuart*, 203-207.

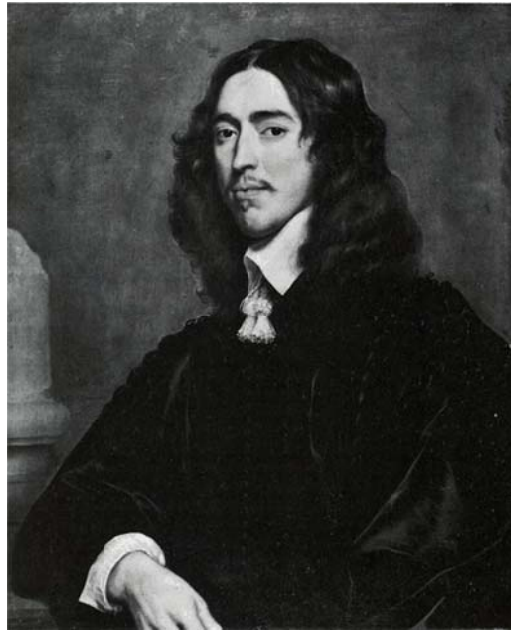
Hiermee was de rust binnen de Republiek omtrent de positie van de Witt niet zomaar wedergekeerd. De aanhangers van Oranje lieten zich namelijk niet zo gemakkelijk tevreden stellen. Zo moesten er in 1667 legeraanvoerders benoemd worden. Er moesten door de staten twee veldmaarschalken aangesteld worden, daar er geen stadhouder was. Over de aanstelling van Johan Maurits van Nassau was weinig onenigheid, over diens collega des te meer. Ook al had deze Paulus Wirtz, afkomstig uit Holstein, zich in Zweedse en Deense dienst een kundig militair getoond. Toen kwam Gaspar Fagel, pensionaris van Haarlem, en door de Witt gesteund in diens benoeming in 1664, met een plan. De hoofdgedachte was dat civiele en militaire taken, die vroeger bij de stadhouder lagen, niet zouden kunnen toekomen aan één persoon en dat de prins een rol in de Raad van State moest krijgen om hem in te wijden in het politieke landschap. Gilles Valckenier, burgemeester van Amsterdam, had een soortgelijk plan reeds een jaar eerder opgevat en in Amsterdam was iets soortgelijks vaker ter sprake gekomen. Dit voorstel zou gezien kunnen worden als een initiatief van een middenpartij, tussen Oranjegezinden en staatsgezinden, welke in Haarlem al sinds het begin van het stadhouderloos tijdperk populair was geweest, en vooral vanuit Amsterdam erg gewaardeerd werd.⁴ Uiteindelijk werd het "eeuwig edict" voor Holland aangenomen, en zou het stadhouderschap in Holland voor eeuwig verdwijnen. Willem III zou hierdoor dus Kapitein-Generaal kunnen worden, militair aanvoerder van de unie, wanneer hij 23 was. Al snel werd als doel gesteld om ook de andere gewesten er toe te bewegen deze stap te zetten. Maar de andere gewesten waren niet direct voorstander van deze maatregel. Toch waren de aanhangers van de Prins en Oranje zelf niet het grootste gevaar op dat moment, maar was het met name de verhouding met Amsterdam die de Witt zorgen baarde. Dit kwam onder andere tot uiting bij de rol die de Prins binnen de Raad van State zou krijgen, een adviserende of concluderende. Er waren steeds meer gewesten die voor een concluderende stem kozen, en zo nam de invloed van de jonge prins zichtbaar toe. Ook de benoeming van Fagel tot griffier ten koste van de Witt's neef Vivien was een politieke nederlaag, al was het een kleine. Zijn medestanders, waaronder Van Beuningen en Van Beverningk, werden ook steeds meer naar de achtergrond gedrongen en de nieuwe sterke mannen zaten vaak niet met de Witt op één lijn.⁵

Een oorlog komt steeds dichterbij. Zowel Frankrijk als Engeland hebben het op de republiek voorzien, iets waar ik nog op terug kom. In dat kader moest er snel een legerleider gekozen worden. De keuze tussen Wirtz en de jonge Willem was nog niet gemaakt. Maar de steun voor de Witt was al zodanig afgenomen dat hij de benoeming van de prins niet meer tegen kon houden. Want reeds in mei 1671 was door Gelderland voorgesteld om de prins tot legerleider te benoemen. Holland ging hier echter niet mee akkoord. Toen het onderwerp een half jaar later weer ter sprake kwam waren er nu ook Hollandse steden die aandrongen op de benoeming van de prins. Het lukte de Witt niet om dit voorstel op de 4^e december van 1671 van tafel te krijgen. Binnen Holland heerste verdeeldheid over de vraag wie aan te stellen als kapitein-generaal. De Witt deed er alles aan om de Orangisten te dwarsbomen. Zo probeerde hij de edelen ervan te overtuigen om niet voor de jonge prins te kiezen. De Witt had twee argumenten tegen de benoeming van Willem. Zo moest er volgens hem gekozen worden voor de beste kandidaat, en hierbij speelde ervaring een grote rol. Hiernaast beriep hij zich op de wet, want civiele en militaire ambten waren voor de prins gescheiden en dus zou zijn

⁴ N. Japikse, *Johan de Witt* (Amsterdam 1928) 274-278.

⁵ Japikse, *Johan de Witt*, 288-295.

benoeming onwettig zijn. De Witt zag zijn steun steeds verder afnemen en uiteindelijk koos ook Amsterdam de kant van de prins. Zo stond de Witt in januari 1672 onder grote druk.⁶

Johan de Witt

De Witt's grootste probleem was misschien wel dat de prins de voorkeur van de publieke opinie genoot. De positie van de republiek was niet erg rooskleurig en veel mensen dachten dat een Oranje de aangewezen persoon was om haar te redden. Dit had ook te maken met de familieband tussen Willem en de Engelse koning. Want als Frankrijk aan zou vallen was de steun van de Engelsen hard nodig, en Willem had de grootste kans op die steun. Mijns inziens had de Witt er op kunnen rekenen dat de roep om Willem alleen maar zou toenemen en dat dit voor hem een onbegonnen strijd zou zijn, zeker omdat een oorlog met Frankrijk onafwendbaar leek. En of de Witt deze nou had kunnen voorkomen of niet, hij had kunnen weten dat deze eventuele oorlog hem wel aangerekend zou worden. Dit besef leefde blijkbaar wel bij de mannen van de ware vrijheid, aangezien Pieter de Groot voorstelde aan de Witt om een gebaar richting Engeland te maken met de benoeming van de prins. De Groot was gezant van de republiek in Frankrijk en een fel tegenstander van deze benoeming.⁷ Mede door de stroom pamfletten, die langzaam op gang kwam, werd de roep om Willem nu zo heftig dat de Witt er eigenlijk niet meer om heen kon. Zo werd al snel duidelijk dat Willem voor ten minste één campagne benoemd zou worden en wilde eigenlijk alleen Holland het hier bij laten. Uiteindelijk werd hij benoemd voor één campagne en deze benoeming zou op zijn 23e verjaardag worden omgezet naar een benoeming voor het leven.⁸ De oorlog stond op het punt van uitbreken en er was eindelijk een leider aangewezen.

De diplomatieke situatie

Oorlog met Frankrijk hing al tijden in de lucht. Lodewijk XIV had zijn oog op de Nederlanden laten vallen en dit kwam niet op de laatste plaats omdat de republiek een machtige speler was in het

⁶ M. Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 28-31.

⁷ Reinders, *gedrukte chaos*, 33.

⁸ P. Geyl, *Oranje en Stuart. 1641-1672* (Zeist 1963) 274-276.

Europa van de 17^e eeuw. Zo was er de dreiging van Frankrijk jegens de Spaanse Nederlanden die de republiek had kunnen doen vermoeden dat Lodewijk zijn oog uiteindelijk ook op de republiek zou laten vallen. De republiek weigerde de Spaanse Nederlanden met Frankrijk te delen en als deze bufferstaat zou wegvallen zouden de Fransen gemakkelijk de Republiek kunnen binnenvallen. Zich hiervan bewust was de Witt ook bezig om steun te zoeken tegen het groeiende Franse gevaar. Zo werden er gesprekken aangegaan met Engeland en Zweden. Want ondanks het feit dat er diplomatiek verkeer met de Fransen was, voelde de Witt aan dat er andere bondgenoten nodig waren. Engeland was, nadat de binnenlandse situatie weer stabiel was geworden, ook aan het kijken welke positie in te nemen. Zo stelde Karel een aantal eisen aan de Fransen omtrent samenwerking, die niet geheel ingewilligd zouden worden. Daardoor kwam Karel uiteindelijk toch bij de Republiek uit en werd door de Engelsen ook Zweedse deelname bewerkstelligd. Dit verbond van 1668 wordt ook wel de triple alliantie genoemd. Deze alliantie was een verbond dat er op gericht was het machtsevenwicht binnen Europa te behouden. De Witt hoopte ondanks deze samenwerking een goede band met Frankrijk te houden Dit was echter een misrekening. De Franse koning Lodewijk was door het sluiten van de triple alliantie bijzonder ontstemd en zijn woede was voor een groot deel op de Witt gericht. Een wapenstilstand bleef van kracht, alleen waren de verhoudingen vanaf nu wel ernstig bekoeld. Succes was er ook voor de Witt, namelijk de vrede van Aken van 2 mei 1668. Hierin werd men het eens over een schikking tussen Frankrijk en Spanje. Dit was ook nodig voor het voltooiën van de triple alliantie. Toch was er nog steeds wrijving tussen de Republiek en Engeland. Want er vonden nog steeds Engelse aanvallen op Nederlandse schepen plaats. Hierop vroeg de Witt steun bij de Franse koning. Dit leidde echter tot een probleem: zou de Republiek de alliantie verbreken wanneer zij een verdrag met Frankrijk zou sluiten? ⁹

Oorlog was onvermijdelijk. Nog steeds vielen Engelse schepen koopvaardijsschepen van de Republiek aan. Er speelde echter nog iets anders, namelijk een samenwerking tussen Engeland en Frankrijk. Frankrijk was toch niet blij met de triple alliantie, en Engeland was toch niet geheel tevreden over de voordelen die dit verdrag opleverden. En de voorkeur van Lodewijk ging uit naar Engeland, en niet naar de Republiek. Hij hoopte door samenwerking met Engeland zo snel mogelijk van de triple alliantie af te komen. Toch hadden de onderhandelingen nog wat voeten in de aarde. Zo was er nog wat onderling wantrouwen, met name van Engelse kant. Toch waren de twee landen eind 1669 al zo ver tot elkaar gekomen dat een oorlog tegen de Republiek bijna vast stond. Want vanwege de houding van Engeland liepen onderhandelingen over de Spaanse Nederlanden stuk en de alliantie werd steeds zwakker. En ook onderhandelingen met Engeland over de handel liepen steeds op niets uit. Pieter de Groot werd in 1670 aangewezen als speciaal gezant van de Republiek in Frankrijk. Toen was het kwaad echter al geschied: in december 1670 werd in Dover de laatste hand gelegd aan een verdrag tussen Engeland en Frankrijk. En toen Frankrijk Lotharingen veroverde en de Staten binnen de alliantie voorstelden om hier maatregelen tegen te nemen, vond dit bij Engeland geen gehoor. ¹⁰

Toen in 1672 Willem tot legeraanvoerder was benoemd, stond de Republiek aan de vooravond van een oorlog met zowel Frankrijk als Engeland. Het was de Witt niet gelukt de Republiek hiervoor te behoeden. Of hem dit aan te rekenen is, is echter de vraag. Engeland bleef zich twijfelend opstellen en het was wel duidelijk dat Frankrijk niet tevreden was met de behaalde diplomatieke resultaten van de jaren ervoor. De alliantie was vanaf het begin wankel geweest. Zweden was vooral uit op

⁹ N. Japikse, *Johan de Witt* (Amsterdam 1928) 266-273.

¹⁰ Japikse, *Johan de Witt*, 300-306.

financieel gewin en zou voor de Republiek niets betekenen als het daadwerkelijk tot een conflict kwam. De keurvorst van Brandenburg was na lang twijfelen bereid tot steun. De keurvorst van Keulen was echter op de hand van de Fransen, alsook de bisschop van Munster. Bleven nog over de Spaanse Nederlanden. Door tal van oorzaken zou deze steun echter miniem zijn. De republiek stond aan de vooravond van een oorlog die zij eigenlijk niet kon winnen.

Oorlog

Op 6 april kwam de Franse oorlogsverklaring, spoedig gevolgd door die van Engeland. Al snel rukte het Franse leger op door de Spaanse Nederlanden richting Maastricht. Het Franse leger alleen was vier maal zo groot als dat van de Republiek, de Franse bondgenoten uit Keulen en Munster niet meegerekend. De Nederlandse troepen waren slecht getraind. Snel probeerden verschillende staten schutters te mobiliseren en extra mannen onder de wapenen te krijgen. Het was echter allemaal te weinig en te laat. De republiek was niet goed voorbereid op een oorlog op land. De vloot werd uitgerust en ondanks het feit dat men niet kon verhinderen dat de Franse en Engelse vloot samenkwamen werd er voor de aanval gekozen. Bij Solebay werd een overwinning behaald en de druk vanaf zee nam hiermee af, al was de overwinning niet beslissend. Wel konden veel zeelui nu op het land worden ingezet. Dit mocht echter niet baten, want één voor één werden Staatse vestigingen door Lodewijk ingenomen. De onrust onder de bevolking nam steeds meer toe en in sommige gevallen weigerden zij hun stad te verdedigen, zoals in Arnhem, en gaven zij zich over aan de Fransen. Ook in Utrecht was de moraal van de bevolking tot het nulpunt gedaald. Holland hield uiteindelijk wel stand. Hier ontstonden echter, net als in Zeeland, ook grote onlusten onder de bevolking.¹¹

We treffen een Republiek aan die dreigt te worden overlopen. De oorlog lijkt al verloren en de onvrede in de steden groeit naar haar hoogtepunt. Dit is het klimaat waarin de pamflettenstroom haar hoogtepunt bereikt. Een groeiende woede van de bevolking ten opzichte van veel bestuurders is hier vaak een voedingsbodem voor. In de hierop volgende hoofdstukken ga ik dieper in op deze volkswoede.

¹¹ J.I. Israel, *De Republiek. 1477-1806* (Franeker 2001) 876-880.

3 Het politieke klimaat

Op het moment dat de oorlog uitbrak was de sfeer in de Nederlandse steden grimmig. Op tal van plekken braken oproeren uit. De woede was met name gericht tegen de bestuurlijke elite, die men verantwoordelijk hield voor de kansloze oorlog waarin men verzeild was geraakt. Ook de roep om de terugkeer van een stadhouder, in de persoon van Willem III, nam toe.

Voordat ik ga kijken naar de stroom van pamfletten en hun inhoud is het belangrijk eerst te kijken naar wat voor een middel dit eigenlijk was. Pamfletten waren misschien wel het belangrijkste politieke wapen dat de burgerbevolking in die tijd tot zijn beschikking had. Het ging hier dus om geletterde mensen uit de middenstand, en niet alleen om hen die aan de onderkant van de samenleving bungelden. Deze min of meer ontwikkelde mensen hadden twee mogelijkheden tot protest. Of door middel van pamfletten, of zij grepen naar geweld. In de zomer van 1672 werden beiden beproefd, met als slachtoffers de regenten die verantwoordelijk werden gehouden voor de positie waarin de Republiek verkeerde. Want dat was misschien wel de belangrijkste verschuiving die zichtbaar was. Daar waar eerst de buitenlandse koningen het moesten ontgelden en als schuldigen werden aangewezen, waren nu de binnenlandse bestuurders meer en meer aan de beurt.¹²

De bevolking kreeg het idee verraden te zijn door haar regenten. Een mooi voorbeeld vind ik een pamflet waarin de schrijver de staat met een lichaam vergelijkt. Hij zegt dat een lichaam moet worden bestuurd door het hoofd. Dit doet me denken aan een vergelijking die de Romeinse opstandeling Catilina ook maakt. Catilina sprak van een hoofd dat opgezwollen was en een uitgemergeld lichaam. Hij had een sterk lichaam voor ogen, dat dan haar eigen hoofd kon afhakken. Revolutie dus. De schrijver van dit pamflet ging niet zo ver, maar wees er wel op dat het hoofd blijkbaar corrupt was, aangezien het lichaam verschrikkelijk bewoog. Regenten worden niet bij naam genoemd, maar wel komt het eeuwig edict ter sprake. Het is dus niet zo lastig te raden wie de schrijver bedoelde. Wel schrijft hij dat deze regenten maar verwijderd moeten worden.¹³ Geen directe oproep tot geweld, maar wel een uitspraak die op verschillende wijzen te interpreteren is. Want wat is verwijderen? Dit kan met geweld, maar ook via een gematigdere weg. Het is in ieder geval een aanzet tot een eventueel idee wat mensen kunnen krijgen, namelijk om geweld te gebruiken tegen deze mannen.

En naarmate de toestand van het land verslechterde nam ook de druk op de regenten toe. Want alles wat fout ging in de oorlog leek hen te worden aangerekend. Mannen uit het kamp van Oranje konden hier natuurlijk op inspelen. Terugdenkend aan de opstand tegen de Spanjaarden was het huis van Oranje toch een baken waar men hoop uit putte. De roep om de verheffing van Willem III tot stadhouder nam dus ook toe. De steun hiervoor nam ook toe onder gematigden. Alle krachten zouden immers gebundeld moeten worden om de vijand het hoofd te bieden.¹⁴ Dit deed de positie van de Witt en de zijnen steeds verder wankelen.

De stemming in de verschillende steden wisselde. Enerzijds waren er die zich verzetten tegen de vijand. Er waren echter ook steden die zich min of meer zonder slag of stoot overgaven. Zo sloegen

¹² M. Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 58-59.

¹³ Reinders, *gedrukte chaos*, 59.

¹⁴ A.W. Kroon, *Jan de Witt contra Oranje. 1650-1672* (Amsterdam 1868) 152-153.

de troepen die aan de Rijn bij het tolhuis gelegd waren direct op de vlucht toen zij de Fransen in het vizier kregen. Hun bevelhebber de Montbas werd ter dood veroordeeld, maar vluchtte uit de gevangenis. Saillant detail is dat deze de Montbas familie was van Pieter de Groot, iets wat niet in het voordeel van de Groot zijn zou pleiten. De Montbas vluchtte naar Frankrijk. Via de gedrukte pers werd hij al snel tot landverrader en monster afgeschilderd.¹⁵

Dit geval maakt duidelijk welk machtig middel deze gedrukte pamfletten vormden. Binnen de kortste keren waren de pamfletten over de kwestie de Montbas over het land verspreid. Godard Adriaan van Reede van Amerongen geeft in zijn brief aan Everard van Weede van Dijkveld van 22 juni 1672 vanuit Berlijn aan dat hij middels meerdere brieven uit de Nederlanden kennis heeft genomen van de kwestie van de Montbas.¹⁶ Ook maakt hij melding van onrusten en plunderingen in Den Haag. Van Reede van Amerongen zat op dat moment in Berlijn als diplomaat. Ondanks het feit dat hij van hoge komaf was en dus bijzonder goed geïnformeerd was, is het toch veelzeggend dat hij via meerdere bronnen kennis heeft genomen van deze gebeurtenis, en dit in een zeer korte tijd. Gebeurtenissen werden dus in hoog tempo bekend en dit gebeurde met name via de gedrukte pers.

Er vond meer van dit soort verraad plaats. Zo gaven Deventer en Zwolle zich wel erg makkelijk over, iets wat de regenten later ook op straf zou komen te staan. Mits de voorwaarden goed waren, was er bij de regenten en commandanten van deze Overijsselse steden wel de wil om zich over te geven.¹⁷ Regenten kozen voor eigenbelang en waren bereid om met de vijand mee te werken. Zo wordt in het pamflet "Brief uyt 'sGravenhage, daer in dat de oorsaken van desen tegenwoordigen droevigen oorlogh worden aangewesen" de burgemeester van Deventer als schuldige aangewezen. De term verrader komt ook letterlijk voor in dit stuk, waarvan we niet weten wie de auteur is¹⁸. Commandanten wilden geen bloed vergieten, maar kozen wellicht in de eerste plaats voor zichzelf. Feit is echter dat Oost-Nederland gemakkelijk in handen van de Fransen viel en dat dit in Holland en Zeeland niet met erg veel enthousiasme ontvangen zou worden.

Toch werden in de pamfletten die direct na de Franse inval verschenen de commandanten het meest genoemd als schuldigen. Een pamflet waarbij dit goed te zien is gaat over de overgave van Deventer. Het heet "Waarachtig verhaal over de voornaamste zaken die voorgevallen zijn". Hierin wordt verteld over hoe de burgerbevolking in Deventer dag en nacht bezig was om de stad in veiligheid te brengen. Er was de provincie om geld verzocht om de verdediging van de stad op orde te brengen en genoeg troepen te werven. Dit is het zelfde verwijt wat ook vaak jegens Johan de Witt te horen was, namelijk dat het land niet goed voorbereid was. Deze provincie was echter onmachtig en de steden moesten fortificatie particulier bekostigen. Er wordt gemeld dat het Staatse leger de IJssel, maar ook de Veluwe en de provincie en stad Utrecht heeft verlaten. Een sterk punt van kritiek ten opzichte van de commandanten staat op pagina 6: In plaats van het aanmoedigen van de magistraten en burgerij zeggen zij dat ze niet in staat zijn de verdediging in zo een korte periode voor te bereiden. Verder wordt er melding gemaakt van het feit dat de commandanten niet één keer het bevel hebben gegeven om een uitval naar de vijand te doen. Er wordt op pagina 10 melding gemaakt van

¹⁵ M. Reinders, *Gedrukte chaos, Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 61-62.

¹⁶ Briefwisseling van Godard Adriaan van Reede van Ameringen en Everard van Weede van Dijkveld (27 maart 1671-28 juli 1672), M. van der Bijl en H. Quarles van Ufford (Den Haag 1991) 170-171.

¹⁷ T.J. de Vries, *Collaborateurs 1672* (Zwolle 1947) 23-24.

¹⁸ *Brief uyt 'sGravenhage, daer in dat de oorsaken van desen tegenwoordigen droevigen oorlogh worden aangewesen*(1672), Knuttel 10281

onenigheid tussen de officieren. Op pagina 15 tenslotte wordt nog eens heel duidelijk gemaakt dat het de commandanten zijn geweest die gefaald hebben. De legerleiding was niet goed voorbereid en durfde niet te handelen. De regenten komen er in dit pamflet nog goed van af, zij konden niets doen als het leger in zo'n staat verkeerde.¹⁹ Toch zou dit juist kunnen bijdragen aan kritiek op de Witt en zijn regering. Want de commandanten werden wellicht gezien als Staatsgezinden, aangewezen door de Staten-Generaal en de regering. De eigen regenten en magistraten werden ontzien, omdat de door het centrale gezag aangestelde legerleiding faalde. Dus ondanks het feit dat het hier niet de regenten betrof zou dit de gebroeders de Witt niet goed uit kunnen komen. Dus of het nu de legerleiding was, of de regenten die als de schuldigen werden gezien, de mannen van de ware vrijheid zouden toch de grote boosdoeners blijven. Er is altijd een kop van jut nodig en het is gemakkelijk de schuld bovenin te zoeken. Daarom denk ik dat pamfletten over de val van verschillende steden ook zeker schadelijk waren voor de Witt, aangezien de misstanden die gemeld werden hem ook aangerekend konden worden, of dit nu terecht was of niet.

Romeyn de Hooghe, Anticurius van Loevesteijn

De snelle overgaven leidden tot paniek en agressie. De bevolking van Holland en Zeeland was razend, op zowel de commandanten als de regenten. Al snel gingen geruchten de ronde over het genoemde verraad en werden verraders al snel in het Staatse kamp van de Witt geplaatst. Gedrukte pamfletten deden hierbij hun werk, zoals hierboven te lezen. Toch is het niet altijd zo dat de bevolking in de gevallen steden wel wilde vechten maar verraden was door regenten of legerleiders. Want soms was het ook de bevolking zelf die weigerde te vechten. Uit alle steden kwamen verhalen door over diegenen die geweigerd hadden om te vechten. Dit zorgde voor een voedingsbodem voor geweld en woede jegens de bestuurders, met de Witt als voornaamste mikpunt. In de notulen van de staten van Holland van 20 juni 1672 wordt door de raadspensionaris melding gemaakt van onrusten. Hij meldt dat de regenten kordaat moeten optreden en de orde moeten handhaven, omdat de situatie anders uitzichtloos zou zijn.²⁰ Er wordt melding gemaakt van onlusten in Hollandse steden. Ook komen er

¹⁹ J. Colomp, *Waerachtich [verhael van eenige der voornaemste saeken [...] waar door gheoccacioneert is de overghevinge der stad Deventer, in handen van den heeren cheur ende fursten van Coln ende Munster* (Deventer 1672), Knuttel 10091

²⁰ C. Hop en N. Vivien, *notulen gehouden ter staten-vergadering van Holland 1671-1675*, N. Japikse red. (Amsterdam 1903) 113-115.

berichten door van reeds bezette steden, zoals Nijmegen. Hierin komen toch wel signalen naar voren die duiden op een slechte voorbereiding. Zo komt het geluid uit Nijmegen dat er geen buskruit aanwezig was. Ook wordt melding gemaakt van steden waar, zoals eerder genoemd, de burgerij zelf initiatief neemt om zich over te geven, zoals in Schoonhoven.²¹ Ook hadden de staten van Holland een eigen probleem, namelijk dat de financiën sterk achteruit gingen omdat er geen belastingen meer binnen kwamen, dit vanwege de onlusten in verschillende steden.²²

Het gemak waarmee steden in handen van de Fransen vallen spreekt niet in het voordeel van de Witt. Er lijkt overal een ernstig tekort aan zowel manschappen als materiaal. Daar waar de vloot goed is uitgerust, is dit bij het landleger totaal niet het geval. Daarom zou men ook spoedig de onderhandelingen over vrede met Frankrijk starten.

Op 23 juni werden de eerste gesprekken gevoerd tussen diplomaten van de Republiek, onder aanvoering van Pieter de Groot, en de Franse ambassadeurs. Toch was er geen politieke consensus, daar Zeeland nog wel bezwaar had. Zij wilden tekst en uitleg van Holland en er was afvaardiging onderweg richting Holland om besprekingen te voeren.²³ In Zierikzee eisten de schutters inzage in alle officiële brieven en documenten, en door de reeds ontstane onrust kon de vroedschap dit niet weigeren. Het is tekenend voor de situatie. Er was dermate veel onrust ontstaan dat de druk vanuit de bevolking toe nam, en regenten konden niet anders dan hier aan toe geven om verdere escalatie te voorkomen. Dit had echter wel weer gevolgen voor de besluitvorming. Deze was in de Republiek al niet erg snel, omdat alle gewesten steeds met hun achterban moesten overleggen, de zogenaamde ruggespraak.

In Holland werd de aanzet tot onderhandelingen wel positief ontvangen. Leiden wilde de onderhandelaars zelfs volmachten geven om zelf te beslissen over de onderhandelingen en mogelijke uitkomsten, om zo de snelheid juist te verhogen. Amsterdam was hier echter sterk op tegen en eiste ruggespraak.²⁴ En zoals vaker schaarden de meeste steden zich achter Amsterdam. Toen enkele steden hun vertegenwoordigers naar huis stuurden voor overleg met hun achterban werd er door de overgebleven steden snel een besluit genomen. De afwezigheid van Amsterdam werd opgevat als instemmen en de staten van Holland besloten dat er verder onderhandeld kon worden. In de Staten-Generaal werd nu besloten over het lot van de Republiek terwijl er slechts drie gewesten aanwezig waren, te weten Holland, Zeeland en Gelderland. De andere gewesten waren bezet of werden belegerd. Ondanks alle strubbelingen werd Pieter de Groot toch weer naar de onderhandelingstafel gestuurd. De Franse eisen waren echter ridicul. Zo wilde Lodewijk alle veroverde gebieden houden en eiste hij handelsprivileges en meer rechten voor katholieken. Hiernaast waren er ook betalingen opgenomen voor Frankrijk, Munster en Keulen en moest het Engelse recht op de Noordzee erkend worden. Diezelfde dag eiste Karel voor Engeland delen van Zeeland, alsook handelsprivileges en compensatie voor de oorlog.²⁵

De ontzetting over de eisen van de vijand was groot. Al snel was er de roep om dan maar alle besprekingen af te breken en tot de "laatste man" de strijd aan te gaan. De roep om Oranje werd

²¹ Japikse, *Notulen*, 116.

²² D.J. Roorda, *Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978) 110-111.

²³ Roorda, *Partij en Factie*, 111.

²⁴ M. Reinders, *Gedrukte chaos, Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 74-75.

²⁵ Reinders, *gedrukte chaos*, 74-77.

groter, de steun voor de mannen van de ware vrijheid nam af. Mensen hadden het idee dat van onderhandelen toch niets goeds kwam. Ook de stroom pamfletten tegen de Witt en zijn aanhangers nam toe. Steeds meer regenten begonnen hun visie op de situatie op te schrijven. Zo ook de Zeeuwse pensionaris Justus de Huybert, in een brief aan de Staten-Generaal die later in pamflet vorm zou uitkomen onder de naam "Copie. Ed. gr. mo. heeren, bysondre goede vrienden, nabuyren en bontgenooten". Hij schrijft hierin over de "gevaarlijke toestand van ons geliefde vaderland". Hierin benadrukt hij weer eens dat Zeeland tegen de onderhandelingen met Frankrijk was. Hij schrijft dat met deze onderhandelingen de vijand alleen maar strengere eisen zal hebben en dat er niet getoornd mag worden aan de "religie, vrijheid en wettige regering van ons land". Hij refereerde nog aan de Franse aanval op Aardenburg en de hoop die daaruit geput moet worden. Wat vooral opvalt is dat hij het onderhandelen sterk afwijst en vrijheid van bestuur als een door god gegeven iets beschouwd.²⁶ Eigenlijk is dit pamflet een directe aanval op met name de Hollandse regenten en "de regering". Dit pamflet werd volgens Reinders één van de iconen van oppositie en is meerdere keren in Knuttel te vinden.

De conclusie is dat juist dit soort pamfletten populair werd en dat is niet verwonderlijk. De Franse eisen waren onacceptabel en hierdoor was het natuurlijk gemakkelijk om de onderhandelingen af te wijzen of te zeggen dat er helemaal niet onderhandeld moest worden. Dat men dit de mannen van de ware vrijheid kwalijk nam was niet zo gek, zij bestuurden in feite het land. De bevolking in de steden wilden een nieuwe koers en weet de oorlog aan de Witt en de zijnen. Helemaal rechtvaardig lijkt me dit niet. Vechten tot de laatste man is natuurlijk makkelijk te roepen. Maar daar waar de Witt wellicht gefaald heeft in de voorbereidingen van een mogelijke oorlog, kan niemand hem het fiasco van de onderhandelingen aanrekenen. Een oorlog met Frankrijk kon de Republiek in feite niet winnen dus was onderhandelen wel nodig. En hem werd het falen van officieren en regenten in verschillende steden aangerekend, waar hij wellicht niets aan kon doen. We zullen zien dat Johan de Witt zich later ook beklaagd over het feit dat hij als zondebok wordt aangewezen. De woede was echter al zo groot dat de Witt niets meer goed kon doen en de roep om Willem tot stadhouder te benoemen nam alleen maar toe.

²⁶ J. de Huybert, *Copie. Ed. gr. mo. heeren, bysondre goede vrienden, nabuyren en bontgenooten*(1672), Knuttel 10133

4 De verheffing van Willem III en waarom de onrust hierna niet stopte

De verheffing van Willem tot stadhouder was dus bijna zeker, het was alleen de vraag wanneer dit zou gebeuren. De kritiek op de staatsgezinden nam voortdurend toe, vooral na de onderhandelingen met de Fransen. Er was sprake van een complot waarin de regenten het land aan de Fransen zouden verkopen, omdat ze liever "Frans dan prins" waren.²⁷ Toch was er ook steun voor de mannen van de ware vrijheid. Er kwamen ook pamfletten uit ter verdediging van hen. Zo ook "De laster-kladde der landverraderie op de heeren magistraten uytgeworpen, afgekeert, en neergetreden", van Joachim Oudaen. Zoals de titel al weergeeft neemt hij het op voor de regenten en beschouwd hij alle aantijgingen aan hun adres als laster.

In dit pamflet, in dichtvorm, neemt hij het duidelijk op voor de regenten. Zo beschrijft hij hun trouw en loyaliteit aan het vaderland. Hij vergelijkt hen met de Scipii en de Metelli, met Cicero, Pompeius en Cato. Dit zijn families en individuen die groot voorvechter waren van de republiek van Rome en zijn senaat, en zich verzetten tegen elke tirannie. De Scipii verzetten zich tegen de groeiende rijkdom en decadentie van de patriciërs. Pompeius verzette zich tegen Caesar en diens verlangen om alleenheerser te worden. Cicero verzette zich tegen Sulla, Caesar en Marcus Antonius. Cato nam het ook op tegen Caesar en stond voor de oude Romeinse deugden en de senaat. Al met al dus allemaal figuren die het tegen welke alleenheerschappij dan ook opnamen en fel republikein waren, uit liefde voor het vaderland. Dat dit in sommige gevallen, zoals dat van Pompeius, meer uit eigen belang dan uit overtuiging was maakt voor de boodschap van Oudaen niet uit. Hij schetst een beeld van de "de Witten" en de "de Grooten" als voorvechters van de Republiek, loyaal aan het vaderland. Oudaen vraagt zich af waar de "dolle woede" jegens deze regenten vandaan komt. Hij wijst op hun verdiensten voor de staat en het vaderland, zonder deze letterlijk te noemen. Oudaen vraagt om echt bewijs in plaats van "lompe" uitspraken. Hij refereert aan de overwinning bij Chatham en prijst de gebroeders de Witt beiden persoonlijk.²⁸

Toch is de vraag hoeveel invloed zo'n gedicht nu had. Ik denk dat de gemiddelde koopman niet dermate goed geschoold was om terug te grijpen naar de oude Romeinse republiek, wellicht was duidelijkere taal wel beter geweest ter verdediging van de Witt en zijn regering. Wel neemt Oudaen het heel letterlijk en duidelijk op voor de mannen van de ware vrijheid. Hij was niet de enige. Zo neemt de auteur van het "Huysmans-praetje" het ook voor de regering op, door middel van een gesprek tussen drie mannen, te weten Jacob, Klaas en Simon. Door een gesprek tussen deze drie geeft de auteur aan dat het niet de schuld van de Witt is dat Nederland zich op dat moment in zo'n beroerde situatie bevindt.²⁹ Toch is de Orangistische propaganda van grotere omvang, en dit lijkt ook de verhoudingen weer te geven: de steun voor de Witt neemt alleen maar af.

²⁷ D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978) 114-115.

²⁸ J. Oudaen, *De laster-kladde der landverraderie op de heeren magistraten uytgeworpen, afgekeert, en neergetreden* (1672), Knuttel 10453.

²⁹ *Huysmans-praetje, noopende de tegenwoordige tijds voor-vallen en oneenigheydt; dienende tot aenwijs waer heenen de benaede gemoederen in defen droevige toeftant hebben te vluchten: Tuffehen Jacob, Klaes en Symon* (Amsterdam 1672), Knuttel 10496.

Op de avond van 21 juni vond de eerste fysieke aanval op het regime plaats, in de vorm van een aanslag op Johan de Witt. Jacob van der Graaf, zijn broer Pieter, Adolph Borrebach en Cornelis de Bruyn zaten in het huis van van der Graaf's vader, die advocaat aan het hof van Holland was en ook Jacob heette. Ze kwamen tot de conclusie dat er eens actie moest worden ondernomen en besloten richting de vergaderkamer van de staten van Holland te gaan. Aldaar besloten zij, toen er nog licht brandde, om Johan de Witt aan te vallen. Om te bepalen wie de eerste actie zou ondernemen trokken zij strootjes, zo is te lezen in "Sententie" van Pots.³⁰ Dit geeft wel aan dat het hier niet om een zorgvuldig geplande aanslag ging. De Witt overleefde deze aanslag. Hij liep messteken op tussen ribben en in een schouder. De daders vluchtten weg en doken in Den Haag onder. Van der Graaf werd later gepakt en ter dood veroordeeld.³¹

De andere drie doken, zo is in Reinders te lezen, onder in het leger van de prins. Hier is een eerste indicatie dat Willem wellicht actief de regering tegenwerkte. Want Reinders zegt dat er geen bewijs is dat de drie Willem ooit gesproken hebben, wel dat zij later beloond werden met ambten. Maar Reinders komt met nog iets anders. Zo beweert hij dat er een kans is dat de auteur van het pamflet dat één van de meest gepubliceerde was van de 17e eeuw, de "Worsteling Jacobs" van predikant Simon Simonides, betaald werd door de prins van Oranje. Er is in het Koninklijk Huisarchief te vinden dat deze predikant 200 gulden per jaar kreeg van de prins, onduidelijk is echter wanneer deze betaling begon. In dit pamflet wordt van der Graaf neergezet als een nobel strijder die de dood zal overwinnen en dicht bij god bleef. Zo las hij de tien geboden en hij zal "eeuwig bij god leven". Mee speelt natuurlijk dat de auteur een predikant was, wat duidelijk te zien is aan de tekst. Jacob is bereid te lijden en te sterven voor deze rechtvaardige daad.³²

Dat dit pamflet één van de meest gedrukte van de 17e eeuw was, zegt natuurlijk een hele hoop. Van der Graaf stierf als een martelaar. In dit pamflet wordt hij geprezen en wordt hem min of meer een plek in het paradijs beloofd. Ik kan me voorstellen dat dit op een tamelijk godsdienstige bevolking indruk maakt. Reinders meldt, op basis van Valkenier, dat het pamflet alleen al in Holland negenduizend keer werd verkocht binnen enkele dagen.³³ Dit geeft wel aan wat voor een invloed dit pamflet gehad heeft en vooral hoe beroerd de positie van Johan de Witt dus eigenlijk was. Want de man die hem om het leven wilde brengen was dan wel gestraft, maar met dit pamflet en de populariteit ervan kon de Witt onmogelijk blij zijn.

Waar de Witt ook niet blij mee kon zijn waren de onrusten die uitbraken naar aanleiding van de onderhandelingen met de Fransen en het mislukken hiervan. Op 18 juni wordt in de notulen van de staten van Holland al melding gemaakt van tegenwerking door het volk, in dit geval "boeren en burgers" bij Vianen. Zij hadden een sluis gesloten die open moest blijven om de vijand doorgang te beletten.³⁴ Zoals eerder in deze zelfde Statenvergadering door de raadspensionaris op de 20^e juni werd gemeld dat er onrusten gemeld werden en dat de regenten kordaat moesten optreden. En de

³⁰ Pots, *Sententie, van den Hove van Hollandt ende West-Vrieslandt, jegens Iacob vander Graeff. Gepronuncieert den 29 iunij 1672* (1672), Knuttel 10136.

³¹ M. Reinders, *gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 70-71.

³² S. Simonides, *De worsteling Jacobs, vervattende de wonderlijcke worsteling, en salige overwinninge van Jacob vander Graef* (Amsterdam 1672), Knuttel 10462.

³³ M. Reinders, *gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 71.

³⁴ C. Hop en N. Vivien, *notulen gehouden ter staten-vergadering van Holland 1671-1675*, N. Japikse red. (Amsterdam 1903) 113.

21^e wordt hier gemeld dat een dag daarvoor het huis van de burgemeester van Hoorn, Langewagen, "geplondert" is.³⁵

Al snel volgt er een grote crisis. In tal van steden kwam de bevolking, vaak aangevoerd door de schutterijen, in opstand. Het begint in Dordrecht. Bang dat de verdediging in een te slechte staat verkeerd roept de burgerij op om de militaire verdediging over te dragen aan de prins van Oranje. Om dit te bewerkstelligen moest het eeuwig edict vernietigd worden. Regenten werden uit hun huizen naar het stadhuis gesleept voor een noodvergadering. Er werd een comité in het leven geroepen met regenten en burgers en hun doel was de prins naar Dordrecht te halen om hem tot stadhouder te benoemen. De prins kwam op 26 juni, met frisse tegenzin, naar Dordrecht. Hoe groot de volkswoede was blijkt wel uit het feit dat de regenten Willem smeekten om te komen en vreesden voor hun leven als hij dit niet deed. Hij had een kort gesprek met de regenten en wilde daarna Dordrecht direct weer verlaten. Toen hij wilde vertrekken werd hij tegen gehouden en alle regenten werden met de dood bedreigd. Willem werd meegenomen naar een herberg en het eeuwig edict werd vernietigd en Willem werd snel tot stadhouder uitgeroepen. Cornelis de Witt was als enige regent van de stad niet aanwezig, hij was ziek thuisgekomen van de vloot. Toen de burgers voor zijn deur stonden om ook hem de afschaffing van het eeuwig edict te laten tekenen, weigerde Cornelis. Ook voor hun pistolen zei hij niet bang te zijn. Pas toen zijn vrouw ingreep tekende hij, al was het met als toevoeging achter zijn naam de letters v.c., wat stond voor vi coactus, de Latijnse term voor "onder dwang".³⁶ Het is dan 25 juni.

Dit is mijns inziens een belangrijk keerpunt. Want hiermee dreven de burgers hun wil door en hadden zij rechtstreeks invloed op de gang van zaken. Willem zelf was helemaal niet blij met de manier waarop hij tot stadhouder van Dordrecht werd benoemd, zo is te lezen in de notulen van de Statenvergadering van Holland. Hier is te lezen dat het grauw de burgemeester en de regering heeft gedwongen afstand te nemen van het eeuwig edict en Willem tot stadhouder te benoemen. Ook wordt gezegd dat de burgerij, die het stadhuis bewaakte, zich bij het grauw aansloot. Dat de koets werd tegengehouden en dat Willems enige woorden waren: "Mijn heeren, ick beklaagh u".³⁷ Willem was dus niet te spreken over de hele gang van zaken. Dit zal met name komen door de manier waarop het gebeurde. Voor de positie van de gebroeders de Witt was dit natuurlijk een ramp. Johan was de geestelijk vader van het eeuwig edict en het was aannemelijk dat na Dordrecht er nog andere steden zouden zijn waarvan de bevolking de Prins zou uitroepen tot stadhouder, wat de ondergang van het eeuwig edict zou betekenen. Want ondanks het feit dat de staten van Holland er schande van spraken en het volk, dat dwong tot afschaffing van het eeuwig edict, verafschuwde (zo werden zij omschreven als "dyckers en dwarshoofden"³⁸), zij konden niet veel uitrichten tegen deze ontwikkelingen. En dat het niet bij Dordrecht bleef werd al snel duidelijk.

Ook het aantal pamfletten tegen de Witt nam in juli alleen nog maar toe, vaak in combinatie met de roep om de verheffing van Prins Willem tot stadhouder. Een goed voorbeeld daarvan is het anonieme pamflet "Warschouwinghe aen alle edelmoedige en getrouwe inwoonderen van Nederlandt". Hierin wordt een lans gebroken voor het huis van Oranje en wordt Johan de Witt ervan

³⁵ Japikse, *Notulen*, 119.

³⁶ M. Reinders, *gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 85-87.

³⁷ C. Hop en N. Vivien, *notulen gehouden ter staten-vergadering van Holland 1671-1675*, N. Japikse red. (Amsterdam 1903) 160-161.

³⁸ Japikse, *Notulen*, 161.

beschuldigd er alles aan te doen de jonge prins van Oranje buiten de deur te houden. Want hij moet elke stad en elke provincie voor zich winnen, zoals zijn vader hem geleerd had: "Soon, gedenckt aen het huys te Loevesteyn". Hiermee wordt dus ook direct Jacob de Witt, en hiermee de hele Loevesteinse factie in een kwaad daglicht gesteld. Maar wellicht wel belangrijker, hij wordt hierin ook beschuldigd van corruptie. Zo is te lezen dat Johan de Witt zijn broer Cornelis, "den Ruart van Putten", aan een opdracht op de vloot heeft geholpen, ter bevordering van diens glorie en die van hemzelf. En hiermee zou hij de Oranje glorie willen overvleugelen. Hij wordt vergeleken met de "serpent" van Oldenbarnevelt.³⁹ Met name de beschuldiging dat Johan zijn broer Cornelis baantjes toebedeelde is een erg makkelijke stok om mee te slaan, maar ook niet erg verwonderlijk. Regenten vormden toch een redelijke klik en dat zal normaal geen punt geweest zijn, alleen als er kritiek was is een directe familieband wel extra vervelend. Althans de beschuldiging lijkt mij nog eenvoudiger te maken.

Al snel volgen meer steden. Eerst Rotterdam, Gouda en Schiedam. Regenten werden op straat aangevallen en de roep om de prins nam toe. Later volgde Haarlem, Monnikendam en Gorinchem. In Holland werd op 1 juli de verheffing in de Statenvergadering besproken, op initiatief van Rotterdam. Willem werd uiteindelijk op de vierde verheven tot stadhouder, met dezelfde rechten als zijn voorouders. In Holland twijfelen enkele steden nog wel en willen eigenlijk nog ruggespraak houden, zoals met name Leiden, maar "Rotterdam seyt, dat noot de wet breeckt". En zo is het tweede stadhouderloze tijdperk in Holland dus voorbij en de conclusie luidt dat men elkaar "dispenseert", vrijstelt, van het eeuwig edict uit 1667 en vrij laat, de mogelijkheid geeft, om een stadhouder te kiezen.⁴⁰

De negende juli werd de prins ook in Zeeland tot stadhouder verheven, al werd hem deze functie pas een week later door de Zeeuwen aangeboden.⁴¹ Zowel in Holland als in Zeeland was deze verheffing vooraf gegaan door flinke rellen. Maar als het doel van deze rellen was om weer een stadhouder uit het huis van Oranje te krijgen zouden deze vanaf dat moment dus flink moeten afnemen. Dit leek ook te gebeuren. Het aantal pamfletten neemt echter niet af. Wel neemt de buitenlandse dreiging af. De verdediging lijkt te werken en al snel worden onderhandelingen gestart. Dit kwam de net verkozen stadhouder natuurlijk niet slecht uit, en zijn aanhangers grepen deze kans direct aan om te laten zien wat voor een direct succes hij had geboekt. Ook riepen zij op de rust verder te bewaren en te gehoorzamen aan de regering. Zo wordt in "de heldre dageraad" de familie van de jonge stadhouder alsmede hij zelf geroemd om hun prestaties. Het huis van Oranje wordt gezien als de grondlegger van onze vrijheid. De Oranjezon verlicht ook nu onze hemel en overwint de duisterheid. Los van deze prachtige beeldspraak zit er ook nog een politieke boodschap in verwerkt. Want naast het feit dat Willem III in het bijzonder geroemd wordt, wordt er ook op het verraad gewezen. Verraad waardoor sommige steden erg makkelijk in handen van de vijand vielen. Er wordt zelfs gesproken van "gehoorsaemheydt, aen hun goede Regenten".⁴² Duidelijk is dus wel dat niet direct alles vergeven en vergeten is. Men neemt het de Witt en de zijnen nog steeds bijzonder kwalijk dat

³⁹ *Waerschouwinghe aen alle edelmoedige en getrouwe inwoonderen van Nederlandt* (1672), Knuttel 10346.

⁴⁰ C. Hop en N. Vivien, *notulen gehouden ter staten-vergadering van Holland 1671-1675*, N. Japikse red. (Amsterdam 1903) 163-165.

⁴¹ D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978) 126.

⁴² *De heldere dageraad verschenen over de provintien van Hollandt, Zeelandt, &c. in den jare MDCLXXII* (1672), Knuttel 10311.

ze het land hebben verkwanseld. Op de populariteit van de Witt heeft de verheffing van Willem dus weinig invloed, deze blijft zeer gering.

Het bleek zelfs dat de kritiek op de mannen van de ware vrijheid alleen maar toenam. De verhoudingen raakten ook steeds verder zoek. In juli verschenen er 74 pamfletten die Oranjegezind waren, en 9 die het opnamen voor de mannen van de ware vrijheid.⁴³ Het was dus de bedoeling van de Orangisten om hun tegenstanders door middel van propaganda in snel tempo uit te schakelen. Wat wel beseft moet worden is dat de gehoorzaamheid aan de Prins van Oranje niet hetzelfde was als gehoorzaamheid aan de lokale overheden. De plaatselijke regenten werden vaak nog wel gezien als een overblijfsel/aanhangsel van de ware vrijheid. Wanneer regenten als slecht gezien werden, is het natuurlijk niet vreemd dat de koppeling met de ideologie van de ware vrijheid gemaakt werd. Dus daar richtte de bevolking zich nu ook op. Nadat eerst Willem III tot stadhouder verheven was, werd nu de jacht ingezet op de slechte regenten, die er min of meer verantwoordelijk voor werden gehouden dat het ooit zover gekomen was. Eerst was de aanval op de ware vrijheid in pamfletten ingezet, nu werd de aanval fysiek ingezet. Onlusten braken uit in tal van steden in Holland en Zeeland. De bevolking nam het vaak op tegen haar bestuur en Willem III zat daar vaak midden in. De bevolking vroeg hem vaak op te treden tegen de regenten. Het oproer was vaak gericht tegen enkele regenten waarvan de bevolking het vertrek eiste. De voornaamste brandhaard vormde wederom Rotterdam. Daar waar de Maasstad vooraan stond om Willem tot stadhouder uit te roepen, zo was Rotterdam ook in de onrust na de verheffing een katalysator.

Stadhouder Willem III

De kwestie draaide om Johan Kievit. Hij was in 1666 verbannen nadat een poging tot een staatsgreep was uitgekomen. Het was de bedoeling om met behulp van een Engelse minister, Arlington, een coup te plegen. Johan de Witt was door een verwisseling van twee brieven hier echter achter gekomen en Kievit en een aanhanger hadden de wijk genomen naar Engeland voordat zij ter dood veroordeeld konden worden. Ze werden bij verstek veroordeeld en levenslang verbannen uit de republiek. Doel van de coup was onder andere het herstellen van het stadhouderschap geweest.⁴⁴ Voor zijn terugkeer in 1672 bracht Kievit eerst een pamflet uit, om een mogelijke terugkeer te

⁴³ M. Reinders, gedrukte chaos. *Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 108.

⁴⁴ J.I. Israel, *De Republiek. 1477-1806* (Franeker 2001) 856.

vergemakkelijken. Hij richt zich in deze brief niet alleen tot de regenten van Rotterdam, zijn oude woonplaats, maar ook tot haar bevolking en met name tot de Prins. Want God had de Prins uit de verdrukking gehaald en hersteld tot beschermer van het vaderland. Kievit vraagt toestemming om terug te keren naar de stad waarvan hij magistraat was, "die soo veel geleden hebbe".⁴⁵ Hij richt zich rechtstreeks tot de Prins, en smeekt hem bijna om terug te mogen keren. Maar door terug te keren kon hij nog steeds zijn eigen doodvonnis tekenen. Hoe groot was echter dit risico? De bevolking van Rotterdam zou hem, zo blijkt ook later, van harte ontvangen. Maar zou Kievit toezeggingen gehad hebben van de Prins? Wat zeker is, is dat hij later wel weer pensionaris van Rotterdam werd en daarmee staatsvijand Pieter de Groot verving. Ook is zeker dat Kievit de situatie in de stad goed had ingeschat en dat er voldoende oproerigheid was voor hem om terug te keren, en door deze terugkomst van te voren aan te kondigen gooide hij nog wat olie op het vuur en probeerde hij ook voor zichzelf een hoofdrol in het oproer op te eisen.

Het is in ieder geval een nieuwe klap voor Johan de Witt. De man die hem zes jaar daarvoor nog omver wilde werpen en hiervoor veroordeeld was, kon nu terugkeren en werd hierbij gesteund door de bevolking van zijn stad en misschien wel door de stadhouder zelf.

Het oproer in Rotterdam was begonnen nadat de bevolking het vertrek van meerdere bestuurders had geëist en de Rotterdamse vroedschap dit verzoek genegeerd had. Vlak hierna braken in de rest van het land onrusten uit. In Amsterdam en Zeeuwse steden was het binnen een paar dagen raak. Hier is de rol van pamfletten duidelijk zichtbaar. Op de Hollandse Statenvergadering van 11 juli wordt melding gemaakt van het pamflet van Kievit en onlusten elders in het land.⁴⁶ De pamfletten gingen snel rond en waren dus van invloed op de oproeren die zich elders voordeden.

Met de toenemende onrust spitste de woede zich ook steeds meer toe op de gebroeders de Witt. Johan de Witt zelf heeft het idee dat hij de "zwarte Piet" toegespeeld krijgt. In een brief aan Hieronymus van Beverningk van 12 juli 1672 noemt hij "de vuyle calumnien, die daegelijx alomme soo binnen als buyten dese provincie (Holland?) tegens my werden uutgestroyt,....".⁴⁷ Er is sprake van een persoonlijke haatcampagne jegens hem.

Al deze pamfletten, met daarin de meest vreselijke beschuldigingen, waren wijd verspreid over de republiek. Van het uit de weg willen ruimen van de jonge Prins van Oranje tot het in de zak steken van belastinggeld, allerlei beschuldigingen stonden op papier. Zich tegen deze beschuldigingen verdedigen deed Johan de Witt wel, maar dit had nauwelijks zin. Willem hield zich meestal afzijdig en steunde hem in ieder geval niet. Net na diens verheffing werd de oorlogssituatie weer iets rooskleuriger door fouten aan Franse kant.⁴⁸

Eerst wilde de bevolking uit angst voor de vijand en onvrede over de regering de Prins van Oranje tot stadhouder benoemd zien. Toen dit echter was gebeurd betekende dit geen einde aan de onrust. Sterker nog, deze nam op sommige plekken alleen maar toe. Want nu er weer een stadhouder was,

⁴⁵ J. Kievit, *Brief van de heer Johan Kievit, ridder, oudt-burgermeester der stad Rotterdam ... aan alle genereuse liefhebbers, trouwe burgers, en vrome voorstanders des vaderlandts, ende van sijn hoogheyd, den heere prince van Orangien, tot Rotterdam* (Rotterdam 1672), Knuttel 10148.

⁴⁶ C. Hop en N. Vivien, *notulen gehouden ter staten-vergadering van Holland 1671-1675*, N. Japikse red. (Amsterdam 1903) 204-205.

⁴⁷ *Brieven van Johan de Witt. Vierde deel 1670-1672*, R. Fruin, N. Japikse Red. (Amsterdam 1913) 393.

⁴⁸ M. Reinders, *gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 137-141.

richtte de woede zich rechtstreeks op de regenten die in de ogen van de bevolking het land reddeloos ten prooi hadden laten vallen aan de vijand. Met de verheffing van Willem III nam de druk op Johan en Cornelis de Witt alleen maar toe. Een gedrukte haatcampagne versterkte de volkswoede alleen maar. Er werd van alles geschreven en het begon er steeds meer naar uit te zien dat de vlam snel in de pan zou slaan. Er was immers al een aanslag op Johan de Witt geweest. Hier bleef het niet bij, de volkswoede richtte zich al snel nog een keer tegen de broers, dit keer met fatale gevolgen.

5 De moordaanslag

Op 20 augustus slaat het noodlot toe. De gebroeders de Witt komen na een lynchpartij op een verschrikkelijke manier aan hun einde. We hebben hiervoor gezien hoe de volkswede zich steeds meer op hen, en dan met name op Johan, richtte en met name via gedrukte pamfletten de beschuldigingen en haat steeds grotere vormen aannamen.

Er zijn boeken vol geschreven over de moordaanslag en met name de aanleiding ertoe. Was er sprake van een complot, of was het een spontane uitbarsting van de uitzinnige menigte die hun lot beslechtte? Wat ik vooral wil doen is kijken naar de pamfletten die voor de moord verschenen. Ik zal dus vooral kijken naar de tastbare aanwijzingen die op een aanslag wezen en kijken of er nog teksten zijn die direct aanleiding gegeven kunnen hebben tot de moord. Mijn onderzoeksvraag is immers de link tussen de pamflettenstroom en de moord op de gebroeders de Witt. Ik zal de complottheorie dus niet bespreken, tenzij de pamfletten hier aanleiding toe geven. Maar allereerst zal ik een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen geven.

Op de 8^e juli krijgt Cornelis de Witt bezoek van een lange, blonde man. Cornelis lag toen thuis ziek op bed. De man heette Willem Tichelaar. Zij hebben beiden een ander verhaal over het gesprek dat die middag gevoerd is. Het was een gesprek van maximaal 15 minuten. Vijf dagen na dit gesprek reisde Tichelaar naar het legerkamp van de Prins, waar hij een gesprek had met één van diens assistenten. Nadat deze met de prins het gesproken vertrok de prins snel naar den Haag, waar hij een aanklacht tegen Cornelis de Witt indiende. Tichelaar beweerde namelijk dat Cornelis de Witt hem gevraagd had Willem te vermoorden in ruil voor dertigduizend gulden en een ambt. De Witt had een zelfde soort verhaal, alleen dan andersom: Tichelaar had voorgesteld Willem te vermoorden. Johan de Witt diende ook een aanklacht in, maar dan tegen Tichelaar.⁴⁹

Het was dus het woord van Tichelaar tegen dat van Cornelis de Witt. Op 23 juli werden beiden gearresteerd. Veel mensen zijn geneigd Cornelis de Witt onschuldig te verklaren, omdat Tichelaar een man was met een slechte reputatie. Hij was inderdaad al eens ergens van beschuldigd. Er zijn echter ook een aantal redenen om aan te nemen dat Cornelis niet geheel de waarheid vertelde tegen het hof. Allereerst zei Cornelis dat hij Tichelaar daarvoor nog nooit gezien had, terwijl hij hem als ruwaard van Putten wel een keer in verband met een rechtszaak gezien had. Dit werd later bevestigd. Verder waren er getuigen die Tichelaar direct herkend hadden toen deze bij de Witt binnen ging. Verder zei de Witt dat hij na het vertrek van Tichelaar direct de secretaris van Dordrecht Arend Muys van Holy bij zich had geroepen om hem in te lichten, deze ontkende dat echter. Op grond daarvan concludeerde het hof dat Cornelis meined pleegde. Het hof verklaarde vervolgens Tichelaars klachten gegrond en deze mocht gaan, terwijl Cornelis in de cel moest blijven. Hij werd overgebracht naar de Gevangenpoort in de Haag.⁵⁰

Johan de Witt deed op 4 augustus afstand van zijn ambt als raadspensionaris. Hij had de "Heeren staten van Hollant en Westvrieslandt eerbiedighlyck versocht van het raedtpensionarisamt van denselven lande te mogen werden ontslaegen ende voortaan sessie te nemen als raedtsheer in den

⁴⁹ L. Panhuysen, *De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005) 440-443.

⁵⁰ M. Reinders, *gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 144-148.

Hoogen Raede...’’⁵¹. Met andere woorden, Johan vraagt om ontslag en wil zitting nemen in de Hoge Raad. Vanaf dat moment richt hij zich alleen nog maar op de verdediging van zijn broer. Hij is ook nog aan het herstellen van de aanslag die eerder op hem was gepleegd. Maar er was naast de juridische strijd ook een strijd gaande via de drukpers. Ik zal een aantal pamfletten achter elkaar bespreken, en kijken welke conclusies er getrokken kunnen worden uit hun inhoud.

Het eerste pamflet heet *requeste* en is ter verdediging van Cornelis, van de hand van diens vader Jacob. Hierin beweert Jacob dat zijn zoon onschuldig is en dat daar goede bewijzen voor zijn. Verder vraagt hij om Cornelis “eerbiedighlijck” te behandelen en niet op onrechtmatige wijze bewijs te verkrijgen. Iets wat weinig indruk maakt, aangezien Cornelis later gemarteld zou worden om schuld te bekennen.⁵² Jacob vraagt het hof het bij de feiten te houden en deze spreken volgens hem in het voordeel van zijn zoon Cornelis. Het hof zal “werden overtuyght van de innocentie van de gedetineerde”.⁵³

In “*Extract uyt een brief uyt ’s Gravenhage*” bespreekt de auteur (deze is onbekend, alleen bekend is dat de drukker Simon Bree heet) de steun voor de familie de Witt en het feit dat deze steeds kleiner wordt. In het pamflet wordt gewezen op de leugen van Cornelis, die zei dat hij Tichelaar niet kende. “Dat hy dien Man niet en kende, hy een schelm was, en niet gelooft mogt werden,...”. Ondanks deze bewering wordt Cornelis overgebracht naar de Gevangenpoort. Het plan om de Prins van Oranje te vermoorden wordt genoemd, maar er wordt helemaal niet beschreven dat beiden elkaar hier van beschuldigen. De schrijver wijst er ook nog eens fijntjes op dat Cornelis zit “op den kamer daer den Heer Buat geseten heeft”. Buat werd in 1666 ter dood veroordeeld vanwege zijn betrokkenheid bij de plannen om een staatsgreep te plegen, waar ook Kievit bij betrokken was. Al met al wordt in dit pamflet de indruk gewekt dat de verklaringen van Cornelis niet al te betrouwbaar zijn en dat er wel eens snel een voor hem nadelige uitspraak gedaan kan worden.⁵⁴

In het pamflet “*sententie*” worden de beiden broers publiekelijk veroordeeld. Het is een pamflet dat na hun dood is uitgegeven, want er wordt melding gemaakt van hun “*executie*” op 20 augustus. Er worden eigenlijk alleen maar beschuldigingen aan hun adres geuit. Dat zij zelfstandig beslissingen namen, buiten de andere leden van het bestuur om, en dat er daarom nu oorlog is en dat het land zich bijna moest overgeven aan de vijand.⁵⁵ Ze worden ervan beschuldigd een correspondentie te hebben onderhouden met de koning van Frankrijk om het land aan hem over te geven en zo de prins van Oranje klein te houden. Het pamflet is ondertekend namens de zeven provinciën en alle liefhebbers en voorstanders van Gods kerk en het vaderland.⁵⁶

Er zijn echter ook pamfletten waarin de auteurs een stapje verder gaan. Want beschuldigingen zijn één ding, maar vragen om de dood is iets anders. De auteur van “*Aanspraak aan den gestrengen*

⁵¹ Brieven van Johan de Witt. Vierde deel 1670-1672, R. Fruin, N. Japikse Red. (Amsterdam 1913) 419.

⁵² L. Panhuysen, *De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005) 450-452.

⁵³ J. de Witt, *Requeste, wegens de huys-vrouwe ende vrunden van Cornelis de Witt, oudt-burgemeester der stadt Dordrecht, overgegeven aen den Hove van Hollandt* (1672), Knuttel 10185.

⁵⁴ *Extract uyt een brief uyt ’s Gravenhage* (Amsterdam 1672), Knuttel 10183.

⁵⁵ *Sententie van den generalen Hove van Nederlandt, tegens m^r. Cornelis de Wit [...] en m^r. Jan de Wit [...]. Gepronuncieert voor langh, en ge-executeert den 20. augusti, 1672* (Den Haag 1672) 4., Knuttel 10409.

⁵⁶ *Sententie van den generalen Hove van Nederlandt, tegens m^r. Cornelis de Wit [...] en m^r. Jan de Wit [...]. Gepronuncieert voor langh, en ge-executeert den 20. augusti, 1672* (Den Haag 1672) 6-7., Knuttel 10409.

heer Kornelis de Wit, ruwaardt van Putten in zyn gevangenis” zinspeelt hier op. Hij schrijft het volgende: “En als ik in het algemeen vraag, wat schort er? Die quant moet eerst een voetje korter. Is wat ze zeggen. Want door zijn dood, raken wij weer uit de nood”. Duidelijk is dat de gebroeders de Witt dood het meeste waard zijn: “In d’helsche poort, soo meught ghy daar, onder uw vieren (samen met de Groot en Montbas), het duystre rijk eeuwich bestieren”.⁵⁷

In het bovenstaande zijn geen directe aanwijzingen te vinden voor een op handen zijnde moordaanslag. Er wordt nergens letterlijk opgeroepen tot moord. Er worden geen rechtstreekse bedreigingen geuit tegen personen. Toch moet de invloed van dit soort pamfletten denk ik niet onderschat worden. Het meeste van de in omloop zijnde teksten was gericht tegen de Witt. Het zijn fraai verpakte teksten, met daarin feiten geponereerd als de waarheid. Als mensen maar genoeg van dit soort dingen lezen kunnen ze vanzelf gaan denken dat ze daadwerkelijk de waarheid lezen, en dat ze misschien wel beter af zijn zonder de gebroeders de Witt.

Er zijn nog andere pamfletten waarin men zinspeelt op de dood van beide of één van de gebroeders de Witt. Zo is in “Den grooten en witten duyvel” te lezen: “Is het eenige intent van den selven, van den beginne aen, tottet eynde toe, (Och of het een eynde met hem ware!) anders geweest....”.⁵⁸

De Amsterdamse Dichter Jan Zoet⁵⁹ vond het tijd dat er een derde Johan moest sterven:

't **I**S seftien hondert Jaer en vijftigh
nu geleeden,
Dat d'eerste Heer Sint Jan het hoofd
wiert afgesneeden ;
En drie en vijftigh zijn verlopen van
dien dagh,
Dat hier de tweede meê 't hoofd voor
de voeten lagh ;
Komt nu de derde eens op sulcken wijs
te sterven,
Soo fal ons Vaderlandt d'aloude vryheydt
Erven.

Met andere woorden, de oude vrijheid kan pas weer herwonnen worden op het moment dat Johan de Witt zijn hoofd verliest.⁶⁰

Dit is slechts een kleine selectie van alle pamfletten die verschenen zijn. Maar de mannen die pleitten voor de dood van de gebroeders de Witt zouden hun zin krijgen, en de propaganda van de familie de Witt om zichzelf te redden zou niet mogen baten.

⁵⁷ *Aanspraak aan den gestrengen heer Kornelis de Wit, ruwaardt van Putten in zyn gevangenis* (1672), Knuttel 10391.

⁵⁸ *Den grooten en witten duyvel; dat is, Een klaer vertoon en aenwysinge dat den koningh van Vranckrijck niet door geweld van wapenen, maer door de malitieuse directie van Jan de Wit [...] soo veel steden [...] onder syn gehoorsaemheydt heeft bekomen* (1672), Knuttel 10317.

⁵⁹ M. Reinders, gedrukte chaos. *Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 155.

⁶⁰ J. Zoet, *De sprekende toonbanck, aen de verkofte Hollander* (1672), Knuttel 10360.

Cornelis de Witt werd veroordeeld. Hij verloor al zijn ambten, moest alle kosten van het proces vergoeden en werd verbannen uit Holland. Er was echter geen duidelijk strafbaar feit waarvoor de Witt was veroordeeld. Het vonnis ging als een lopend vuurtje door den Haag, er heeste spanning in de stad en geweld kon niet uitblijven.⁶¹

Johan spoedde zich naar de Gevangenpoort om naar zijn broer te gaan. Toen Johan en Cornelis samen de Gevangenpoort wilden verlaten was het te gevaarlijk en zij bleven nog even binnen. Toen kwam er cavalerie om voor orde te zorgen. Omdat het echter al te druk was en de troepen op musketten en pieken stuitten, besloten ze dat het Binnenhof hun standplaats moest worden. Zo stond de schutterij dus tussen hen en de gebroeders de Witt in. Er werd Willem III om meer troepen gevraagd en het verzoek was of hij in eigen persoon de orde wilde komen herstellen. Maar hij kwam niet en er kwamen ook niet meer troepen. Toen werd de cavalerie naar de rand van de stad geroepen om een menigte opstandige boeren neer te slaan. Dit bleek een vals gerucht, maar toen was het al te laat. Er waren er geen Staatse troepen meer. De afloop is bekend. De gebroeders de Witt werden door de burgerij onder aanvoering van de Haagse schutter Verhoeff naar buiten gesleurd en kwamen op een gruwelijke manier aan hun einde. Toen zij dood waren werden hun lichamen op de meest vreselijke manieren ontheiligd en werden lichaamsdelen souvenirs.⁶²

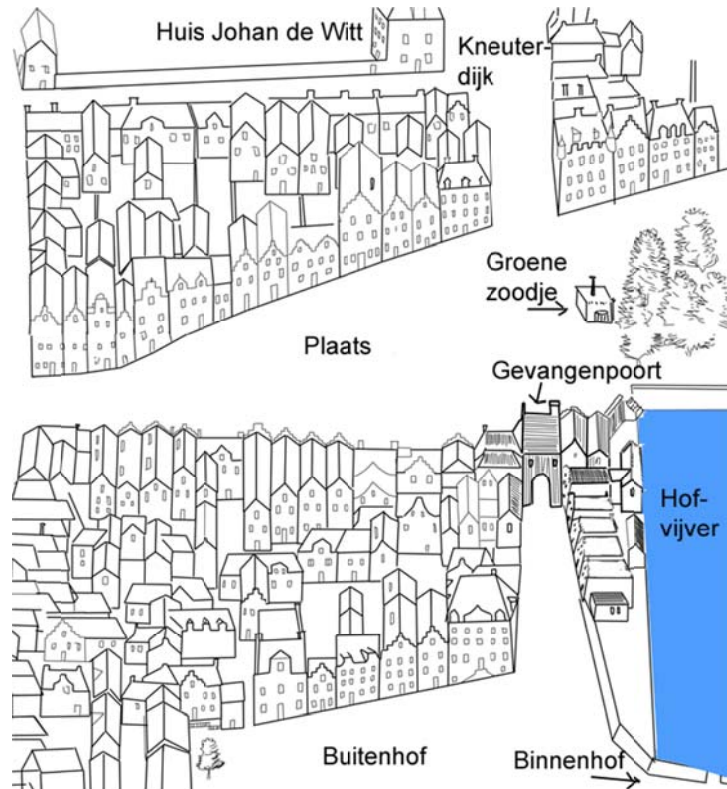
De lichamen van de gebroeders de Witt op de avond na de moord

De grote vraag is natuurlijk of deze moord van bovenaf in gang is gezet of dat de burgerij uit pure woede zijn gang is gegaan toen de mogelijkheid zich voor deed. Ik zal alle theorieën niet uit de doeken doen, maar me bij de feiten houden. Het enige wat we zeker weten is dat er een aantal vijanden van de gebroeders de Witt in den Haag waren, zoals Cornelis Tromp en Jan Kievit. Of zij echter mensen opdracht hebben gegeven om de moord te plegen weten we niet. En of zij uit opdracht van de Prins van Oranje handelden weten we ook niet. We kunnen aannemen dat zij blij waren met de gang van zaken en wellicht de menigte geprobeerd hebben nog verder op te stoken, als dit al nodig was. Wat de betrokkenheid van Willem III betreft is nog lastiger vast te stellen. Zoals ik eerder beschreef was er een link tussen de plegers van de eerste aanslag en Willem. Ook met betrekking tot de moord worden er allerlei namen genoemd, die aan Oranje te koppelen zijn. Voor

⁶¹ M. Reinders, gedrukte chaos. *Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 166-167.

⁶² L. Panhuysen, De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt (Amsterdam 2005) 453-458.

zijn directe betrokkenheid is echter nog steeds geen bewijs. Wat je in mijn ogen wel kan vaststellen is dat Willem niets gedaan heeft om de gebroeders de Witt te redden. Hij heeft zich zowel in de pamflettenstrijd als op de dag zelf vrijwel afwezig gehouden. De moord zal hem waarschijnlijk niet slecht uit zijn gekomen, het betrof hier toch zijn grootste politieke vijanden. Maar meer dan dit durf ik er niet over te zeggen. Uit de pamflettenreeks komt in ieder geval niets naar voren wat duidt op betrokkenheid van Willem III of welk complot dan ook. En de menigte was, aangestoken door haat en woede, gemakkelijk in staat om de moord te plegen. Hier hadden zij geen complot voor nodig.

Een kaartje van de Haagse binnenstad.

De woedende menigte bevond zich tussen de Gevangenpoort en de standplaats van de troepen, het Binnenhof.

6 Epiloog

20 augustus waren de gebroeders de Witt dus om het leven gekomen. Na de moord werd het weer op meerder plekken in Holland onrustig. De burgerij wilde dat ook de overige “verraders” zouden worden verwijderd. Al op 22 augustus was het raak in Rotterdam. Hier dwong de schutterij de vroedschap bijeen te komen en de verdachte leden moesten vertrekken. Roorda beschrijft in zijn publicatie “partij en factie” dat de andere leden van de vroedschap “geen hand uitstaken” om hun mede- vroedschapsleden te redden. De mensen, die verwijderd werden, werden gezien als aanhangers van de ware vrijheid. Na overleg met de prins werd de vroedschap in Rotterdam weer aangevuld.⁶³

Toch was de bevolking niet helemaal tevreden. Willem was nu gemachtigd de orde te herstellen wanneer hij dit nodig achtte. Maar veel steden wilden helemaal geen interventie van de prins. Waar het op neer kwam was dat de bevolking in de steden zelf nieuwe mensen aanstelden en dat de prins als een soort mediator fungeerde. Hij probeerde de burgers tot rust te manen wanneer dit lastig bleek. De regenten hadden door dat ze wel moesten toegeven.⁶⁴

Op 27 augustus werd de stadhouder gemachtigd door de staten van Holland om als dit nodig was de vroedschap te wijzigen, in belang van de algemene orde. En in september voerde de prins een ware zuivering uit. In alle steden van Holland verloren vroedschapsleden hun plek. In Zeeland gebeurde dit veelal door acties die het volk zelf ondernam.⁶⁵ De prins kreeg éénmalig het recht mensen te vervangen. Er waren nog steden, zoals Delft, die vonden dat de prins wel mensen mocht verwijderen maar dat zij zelf nieuwe mensen mochten aandragen.⁶⁶

De periode van de wetsverzetting is een uiterst roerige periode, waarin veel onrust was in de verschillende steden onder de bevolking en regenten. Om een beeld van de wetsverzetting te krijgen zal ik een voorbeeld geven van den Haag. Hier kwam de schutterij op 3 september bijeen om hun bestuur te veranderen. Zij stelden zelf lijstjes op. Met nog wat aanvullende eisen gingen zij naar de prins van Oranje. Willem nam zijn besluit weer op basis van twee afwegingen. Namelijk de lijstjes van de burgers en een aanbeveling van de oude burgermeesters. Als er nieuwe regenten benoemd worden, zitten hier veel schutters tussen. Slechts vier van de oude regenten overleefden de wetsverzetting. Niet in alle steden ging het zo. Er waren ook steden waar de prins niemand verving of slechts enkelen. Het lijkt een trend te zijn dat hoe groter de oproeren waren geweest, hoe meer regenten er vervangen werden.⁶⁷

Waar het dus op lijkt is dat de prins de burgers van de verschillende steden net zo veel toe gaf tot zij tevreden leken. Want Willem III was als grote winnaar uit deze onrustige periode gekomen en kon door het hele land zijn getrouwen in de regering posteren. Toch was dit ook een overwinning van de burgerij. Zij kwamen op voor hun recht, namelijk goed bestuur, en hadden nu rechtstreekse invloed op de politiek. Hoeveel dit waard zou zijn wanneer de orde weer hersteld was en de regenten

⁶³ D.J. Roorda, *Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978) 153-154.

⁶⁴ M. Reinders, *Gedrukte chaos, Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 201-218.

⁶⁵ J.I. Israel, *De Republiek. 1477-1806* (Franeker 2001) 885-887.

⁶⁶ M. Reinders, *Gedrukte chaos, Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 215-220.

⁶⁷ Reinders, *Gedrukte chaos*, 244-246.

vervangen waren is de vraag. Feit is wel dat de hele wetsverzetting er zonder opstandige burgers waarschijnlijk nooit gekomen was. Het is alleen jammer dat het land bijna ten onder moest gaan en twee van haar meest vooraanstaande bestuurders vermoord moesten worden om deze verandering door te voeren.

7 Conclusie

Wat is de invloed geweest van de stroom aan pamfletten, die in de zomermaanden haar hoogtepunt bereikte, op de moordaanslag op de gebroeders de Witt van 20 augustus 1672? Dat is de vraag die ik uiteindelijk wil beantwoorden met mijn onderzoek.

De republiek was in een lastige situatie terecht gekomen. Ze werd van alle kanten aangevallen en de situatie leek catastrofaal. Het is niet voor niets dat men zegt dat op dat moment het volk **redeloos**, het land **reddeloos** en de regering **radeloos** was. De politiek van Johan de Witt had niet het gewenste resultaat en er kwam een oorlog die de republiek niet kon winnen. Heeft de Witt fouten gemaakt in zijn buitenlands beleid? Misschien dat hij te lang vast hield aan de zo geliefde samenwerking met Frankrijk. Misschien had hij moeten inzien dat Lodewijk vroeg of laat de Nederlanden zou willen toevoegen aan zijn rijk en was een nauwere samenwerking met Engeland misschien wenselijker geweest. Aan de andere kant waren er conflicten genoeg met de Engelsen en was het misschien wel niet gelukt om hen te overtuigen van het gevaar dat Frankrijk vormde. Dit lukte namelijk ook niet toen de oorlog al begonnen was. Al met al denk ik dat de Witt de pech had dat twee zulk machtige staten elkaar op dat moment vonden. En laten we niet vergeten dat zij dit samen deden omdat de Republiek, mede door de Witt, op dat moment een grote Europese mogendheid was.

Waar de Witt wel gefaald heeft is in het in de voorbereiding op een eventuele invasie. De Republiek was totaal niet voorbereid op wat voor een aanval over land dan ook. De vloot was in goede staat en uitgerust met zeer bekwame officieren. Op land was echter overal tekort aan. Er waren veel te weinig manschappen en in de notulen van de Statenvergadering van Holland is te lezen dat er elke dag wel een verzoek om extra materiaal of manschappen kwam. Steden die zonder wapens of buskruit zaten waren geen uitzondering. Vanwege deze slechte voorbereiding gaven veel steden zich zonder slag of stoot gewonnen en ontstond er grote paniek. Overgave is zowel een teken van zwakte als van realiteitszin. Door de ontstane onrust en de slechte vooruitzichten werd de kritiek in de pamfletten steeds nadrukkelijker, werd het aantal kritische pamfletten steeds groter en spitste de kritiek zich meer en meer toe op de persoon van Johan de Witt en zijn gedachtegoed. Dat het handelen van de plaatselijke regenten de Witt wordt aangerekend is wel begrijpelijk en ook wel terecht. Hij was in feite verantwoordelijk voor de voorbereidingen. En daar kwam nog eens bij dat veel plaatselijke regenten ook aanhangers van de ware vrijheid waren. Dit verandert niks aan hoe de steden verdedigd moesten worden, maar het is wel een gemakkelijke stok om de Witt mee te slaan.

Met de onrust en de paniek kwam ook de kritiek op grote schaal. Via met name pamfletten werd de Witt kwalijk genomen dat hij het land niet goed verdedigde. De roep om de stadhouder nam toe. Dit was natuurlijk wel heel pijnlijk voor de Witt, aangezien hij al die jaren er alles aan gedaan had om de Oranjefamilie aan de ketting te leggen. Maar de kritiek en ook het aantal pamfletten nam al maar toe en de kritiek werd steeds persoonlijker. Het feit dat Jacob van der Graaff, de man die de aanslag op de Witt pleegde, in de ogen van velen een martelaar werd versterkte ook het klimaat van haat zaaien.

De steun voor de Witt brokkelde af. Misschien had hij gedacht dat de verheffing van Willem III tot stadhouder de kou even uit de lucht zou nemen. Het volk had immers haar redder. Maar het bleek dat deze verheffing geen middel was om de volkswoede te laten afnemen. De bevolking wilde af van het huidige bestuur, de regenten die de koers van de ware vrijheid aanhingen. Op het moment van

de verheffing van Willem III wordt de toon van de pamfletten ook agressiever. Waar er eerst kritiek op de manier van besturen was, of de verdediging van het land, was er nu eigenlijk alleen nog maar sprake van beschuldigingen op de persoon van de Witt. Er werden beschuldigingen (zoals corruptie en zelfverrijking) geuit die vaak ongegrond waren. Toch beïnvloedden deze wel de publieke opinie. Pamfletten waren erg snel in een andere stad (bijvoorbeeld in een dag van Rotterdam in Amsterdam), iedereen las elkaars werk en stak elkaar aan.

Door de steeds groeiende kritiek in de pamfletten op zijn persoon werd de positie van Johan de Witt onhoudbaar. Misschien had de Witt eerder een grootscheepse tegencampagne moeten beginnen om zaken uit te leggen en de eventuele laster te weerleggen. Hij deed dit pas toen Cornelis al in de gevangenis zat. Toe had het niet veel effect meer, ook omdat de familie de Witt hun boodschap in pamfletten niet goed overbrengen. Bovendien was de steun aan de mannen van de ware vrijheid onder de bevolking al zo laag dat een kentering er niet meer in zat. Willem III deed geen enkele moeite om de beschuldigingen in de pamfletten op de persoon van de Witt te weerleggen.

Wellicht had de Witt eerder zijn ambt neer moeten leggen. Dit was een gebaar geweest maar had volgens mij niet meer geholpen. Hij was mede door de stroom pamfletten, gericht op zijn persoon, al de grote boeman voor het volk. Pas op de plaats maken zou de mensen de reeds in hun ogen gemaakte fouten niet doen vergeven. Toen Johan opstapte was zijn broer al dusdanig in opspraak dat er aan een juridische strijd geen ontkomen meer was. Zoals hij zelf in één van zijn brieven al zegt, het volk had iemand nodig die men de schuld kon geven.

De toon van de pamfletten werd hoe langer hoe grimmiger. Toch is in geen enkel pamflet een directe oproep te vinden om de gebroeders de Witt te doden. Een directe aanleiding voor de moord is dus in de pamfletten niet te vinden.

Wel geven de pamfletten perfect aan hoe de sfeer en het politieke klimaat steeds boosaardiger werden. Via de pamfletten kon iedereen de grofste leugens de wereld in helpen en mensen lazen het ook, en brachten elkaar bovendien op ideeën. Mannen die een aanslag op de Witt hadden gepleegd werden verheerlijkt. Er was aan in augustus een klimaat geschapen waarin een aanslag met eventuele dodelijke afloop op de gebroeders de Witt kon worden gerechtvaardigd. Als je de pamfletten las zou je bijna denken dat het land echt pas weer uit de problemen kon komen als deze twee bestuurders zouden worden vermoord.

De pamfletten hebben de broers niet vermoord. Dat heeft de menigte buiten de Gevangenpoort gedaan. Wel ontstond er een sfeer die op den duur moest escaleren. Zonder deze vele pamfletten waren de gebroeders de Witt waarschijnlijk nooit vermoord. Als de toon gematigder geweest was waarschijnlijk ook niet, althans dat is mij mening. Maar er werd zo wanhopig naar een zondebok gezocht dat een incident onvermijdelijk werd. Het idee dat de republiek pas gered kon worden wanneer de Witt dood zou zijn leefde denk ik echt bij veel mensen. En dit idee was als een gezwel gegroeid in het hoofd van veel mensen door de grote stroom pamfletten.

De conclusie is dus dat de pamfletten geen aanleiding zijn geweest tot de moord. Wel hebben zij de moord mede mogelijk gemaakt, door een klimaat van haat te creëren waardoor escalatie niet uit kon blijven.

Literatuurlijst

Secundaire literatuur:

A.Th. van Deursen, *1555-1702. De geschiedenis van Nederland. De last van veel geluk* (Amsterdam 2006)

P. Geyl, *Oranje en Stuart. 1641-1672* (Zeist 1963)

J.I. Israel, *De Republiek. 1477-1806* (Franeker 2001)

N. Japikse, *Johan de Witt* (Amsterdam 1928)

A.W. Kroon, *Jan de Witt contra Oranje. 1650-1672* (Amsterdam 1868)

L. Panhuysen, *De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005)

L. Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2009)

R. Prud'homme van Reine, *Maerten en Cornelis Tromp. Schittering en schandaal. Biografie van Maerten en Cornelis Tromp* (Amsterdam 2001)

M. Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het rampjaar 1672* (Amsterdam 2010)

D.J. Roorda, *Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978)

T.J. de Vries, *Collaborateurs 1672* (Zwolle 1947)

Primaire literatuur:

C. Hop en N. Vivien, *notulen gehouden ter staten-vergadering van Holland 1671-1675*, N. Japikse red. (Amsterdam 1903)

Briefwisseling van Godard Adriaan van Reede van Ameringen en Everard van Weede van Dijkveld (27 maart 1671-28 juli 1672), M. van der Bijl en H. Quarles van Ufford (Den Haag 1991)

Brieven van Johan de Witt. Vierde deel 1670-1672, R. Fruin, N. Japikse Red. (Amsterdam 1913)

Knuttel:

10091, 10133, 10136, 10148, 10183, 10185, 10281, 10311, 10317, 10346, 10360, 10391, 10409, 10453, 10462, 10496